

Лідія Козар
(Київ)

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: РОЛЬ ГРОМАД, ІСТОРІЯ ЇХ СТВОРЕННЯ ТА СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

У статті проаналізовано значення українських громад у розвитку національної фольклористики кінця ХІХ – початку ХХ ст. В епоху української бездержавності вони відігравали важливу роль у боротьбі за самобутність, утвердження українства в межах Російської імперії. З'ясовано стан наукового вивчення проблеми, зокрема проаналізовано праці таких визначних учених, як В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, О. Русов, М. Грушевський, О. Грушевський, О. Лотоцький, Є. Чикаленко, О. Пупін, С. Єфремов та ін. Досліджуються публікації періодичних видань «Украинская жизнь», «Україна», «За сто літ», «Киевская старина», «Этнографическое обозрение», «Живая старина» тощо.

Ключові слова: українські громади, національне відродження, В. Антонович, М. Драгоманов, фольклор, фольклористика.

Development of national folklore study of end of the XIXth – beginning of the XXth century is analyzed: place of masses, history of their creation, state of scientific research. It is analyze of value of Ukrainian communities in development of national folk-lore study. They played an important role in a fight for maintenance of Ukrainians. It is described the state of scientific study of problem in labors of V. Antonovych, M. Dragomanov, I. Franko, O. Rusov, M. Hrushevskyi, O. Hrushevskyi, O. Lotockyi, E. Chykalenko, O. Pypin, S. Jefremov and others. Publications of magazines «Украинская жизнь» («Ukrainian life»), «Україна» («Ukraine»), «За сто літ» («After one hundred years»), «Киевская старина» («Kyiv old times»), «Этнографическое обозрение» («Ethnographic review»), «Живая старина» («Living old times») and others are investigated.

Keywords: Ukrainian masses, national revival, V. Antonovych, M. Dragomanov, folklore, folklore study.

В статтє рассматривается значение украинских громад в развитии национальной фольклористики конца XIX – начала XX века. В эпоху украинской безгосударственности они сыграли важную роль в борьбе за сохранение самобытности, утверждение украинства в пределах Российской империи. Выясняется состояние научного изучения проблемы, анализируются труды В. Антоновича, М. Драгоманова, И. Франко, А. Русова, М. Грушевского, А. Грушевского, А. Лотоцкого, Е. Чикаленко, А. Пытина, С. Ефремова и др. Исследуются публикации периодических изданий «Украинская жизнь», «Україна», «За сто літ», «Киевская старина», «Этнографическое обозрение», «Живая старина».

Ключевые слова: украинские громады, национальное возрождение, В. Антонович, М. Драгоманов, фольклор, фольклористика.

В эпоху української бездержавності важливу роль відігравали громади – нелегальні об'єднання національно спрямованої інтелігенції в боротьбі за самобутність, утвердження українства в межах Російської імперії. Ось як характеризував діяльність українських громад А. Верзилов, один із засновників Чернігівської громади: «Уряд переслідував усе українське і це тяглося довгі літа; тому українцям треба було боротися не тільки проти загального державного соціально-політичного й культурного гніту, а й одстоювати й творити українську культуру, будити на Україні національне самопізнання, вести український народ до національного, політичного й культурного самоозначення, а це могли робити тільки таємні, конспіративні організації – громади. Становище цих громад було складніше й трудніше, ніж інших організацій, бо їм доводилось не тільки боротися, протестувати, пропагувати, ширити певні ідеї, їм разом з тим доводилось виявляти українське життя, маніфестувати його, підтримувати й творити українську культуру, а це можна й треба робити хоч і потай, та так, щоб воно стало явним і закріплювалося в життю, бо культура – то ж щось стале, живе, побутове, що не може бути схованим. Тому громади, діючи таємно, представляли й маніфестували українське суспільство, піддержували й творили українську культуру, об'єднуючи видатніших і талановитіших людей з української інтелігенції, направляючи їх зусилля на справу національного відродження українського народу, культурного й політичного самовизначення»¹.

У різні часи до українських громад входили такі відомі культурні діячі та меценати – борці за українську національну справу, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Тарновський, Г. Галаган,

П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський, М. Драгоманов, О. Потебня, О. Кониський, М. Лисенко, О. Русов, С. Ніс, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Ф. Вовк, В. Науменко, В. Смирненко, Є. Чикаленко, С. Єфремов та ін. Тільки Київська громада вже в 1862 році об'єднувала близько 300 осіб² найкращих представників української інтелігенції, які проводили культурно-освітню й національну роботу, збирали й публікували фольклорні матеріали, історико-культурологічні документи з минулого України.

Цікавість до історії України, етнографії, фольклору пояснюється прагненням українських громадських діячів в умовах чинності Валуєвського (1863) та Емського (1876) циркулярів «довести абсурдність офіційних положень про несамостійність української нації та її культури, українофобським виступам окремих російських та польських шовіністичних видань протиставити писемні пам'ятки історії і духовності рідного народу»³. Визначний громадський діяч М. Драгоманов, який до кінця життя залишився відданим своїм ідеалам, обравши в період репресій 1875–1876 років вигнання на чужину, у праці «Про українських козаків, татар та турків» (1876) наголошував на важливому значенні усної словесності, зокрема народних дум, для національного утвердження й розвитку: «Добре ще, що письменні люди років з тридцять тому назад позаписували од старих кобзарів ці думи, а то можна було б сказати, що наші люди, мов які звірі, і не пам'ятають, що діялося з їх батьками на їх землі. А хто не зна, що діялось у старовину, той не розумітиме й того, од чого тепер так, а не інакше все на світі робиться, не знатиме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людям. Не самі книги, але й старі пісні навчають, що то робилось у старовину, і

через те тепер письменні люди дуже поважають старі кобзарські та мужицькі пісні...»⁴.

К. Грушевська також вважала, що «збирання дум мало не саму етнографічну вагу, воно відбило в собі невелику, але характеристичну рису історії нашого відродження, нашої національної динаміки за останніх сто літ»⁵. Не випадково більшість громадських діячів зробили свій вагомий внесок у справу записування, видання, популяризації та дослідження усної словесності українців, «вбачаючи у цьому основу для майбутнього відродження нації»⁶.

І. Франко захоплювався діяльністю українських громадських діячів Києва. «З початком 70-х років XIX в. зложилася в Києві громадка людей, українців, – писав він, – який у історії нашого духовного розвою не легко підшукати пару. Переважно люди з немалими, деякі між ними з першорядними талантами, високоосвічені, оживлені найкращими ідеями свого часу, пройняті запалом до чесної праці для рідного краю, вони внесли всі свої великі духовні засоби, свій запал і енергію в діло двигання українського народу. Майже всі вони колись, у 60-х роках, працювали в недільних школах або сяк чи так прикладали руку до праці над великим ділом знесення кріпацтва і реформ Олександра II, а тепер видимим центром їх праці зробився Південний відділ Російського географічного товариства в Києві. Головними верховодами тої громадки були В. Антонович і М. Драгоманов. [...] М. Драгоманов, надзвичайно вразливий на всі нові течії в духовній сфері з вродженим нахилом обіймати якнайширші горизонти... Історик, етнограф, фольклорист, він у всі свої праці вносив свою індивідуальність, на всіх лишав печать свого незвичайного духу.

А обік сих двох – цілий ряд інших, що тривкими знаками вписали свої імена в історії укр[аїнської] науки і письменства: Житецький, Михальчук і Науменко – філологи, Русов, Вовк, Лисенко – ціла плеяда діячів, що при інших, щасливих обставинах могли зробити дуже багато, та й так, серед дуже тяжких злигоднів, зробили немало, покладали, так сказати, нові, ширші підвалини для розвою укр[аїнського] народу, нав'язали нитку того розвою там, де її 1847 р. пе-

рервано при розбитті Кирило-Мефодіївського братства і де не могла її нав'язати петербурзька “Основа”, – нав'язали зовсім з іншими засобами науки, ідейності та загалом суспільного підготування, ніж про се можна було думати 1846, а навіть 1860–[18]61 р. І коли б пильній громадській діяльності тої плеяди було судилося протягти свою лінію з первісним огнем і в первісним напрямі з яких 10 літ, то, певно, справа укр[аїнського] національного відродження в Росії і навіть у Галичині була би сьогодні стояла далеко вище й краще, ніж се бачимо тепер. На жаль, діяльність тих людей без важніших перепон тяглася ледве 4 роки; потім почалася реакція, нагінка; для пізніших генерацій, що бачили лише розвалини ледве розпочатої будови, бачили розстрії і зневіру там, де вперед панував ентузіазм і надія на успіх, – для тих пізніших поколінь ся весна українського громадського життя в Києві (аналогічні осередки поставали тоді також у Одесі, Катеринославі, Полтаві та по інших містах) видається чимсь напівміфічним»⁷.

Варто відзначити, що, окрім українців, до українських громад входили вихідці з поляків, німців, росіян та інших національностей. Це насамперед славнозвісна група київських студентів – нащадків польської шляхти – Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук на чолі з Володимиром Антоновичем, які, захопившись українськими ідеями, назавжди порвали з польським громадянством, отримавши за це назву «хлопоманів»⁸. Вони проголосили себе українцями і вступили в 1863 році до Київської громади. В. Антонович вважав, що жити серед українського народу і не злитися з ним, не відчувати його національних інтересів значить бути трутнем, паразитом⁹. У своїй статті «Моя исповедь», опублікованій у журналі «Основа» (1862, № 1), В. Антонович доводив, що перед ними було два шляхи: або повернутися до українського народу й працювати на його благо, компенсувавши таким чином йому кривди багатолітнього польського гноблення, або ж лишитися зайдами, ворожими українській нації. Обравши перший шлях, В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський та К. Михальчук упродовж усього життя були визначними провідниками українського руху, зробили

значний внесок в українську національну справу. Через багато років В. Антонович в одному з листів до Б. Познанського подав узагальнюючу оцінку їхньої діяльності: «Для меня лучшею проверкою служит то, что вот уже 40 почти лет минуло, половина нас вымерла, но оставалась всегда верна раз принятому направлению другая оставшаяся половина, под седыми волосами так же горячо предана своей идее, как была в юношеском азарте»¹⁰.

Гідним продовжувачем справи свого діда став онук В. Антоновича Марко Дмитрович Антонович (1916 р. н.) – відомий дослідник українського громадсько-політичного руху ХІХ ст., Президент Української Вільної Академії наук у США (1992–1997). У 1976–1977 роках він опублікував дві праці – «Коли поставили Громади» та «Українська петербурзька Громада»¹¹, у яких намагався простежити історію створення українських Громад, зокрема з'ясувати дату заснування громадських організацій, окреслити їхнє місце в історико-культурному житті України. Як і більшість дослідників, він вважає, що «досить яскравим доказом існування Київської Громади були проводи тіла Т. Шевченка в Києві 6–7 травня 1861 року» і що «в історію дата 1861 року перейшла як дата заснування громад»¹². «Від цього року в Києві, Чернігові, Харкові й Полтаві громади виступають настільки явно, що їхнього існування уже ніяк заперечити не можна, – відзначає М. Антонович. – Громади утримують недільні школи, збирають гроші на видання книжок для народу, заохочують своїх членів чи прихильників ходити в народній ноші, говорити українською мовою, а в житті дуже яскраво відмежовуються від росіян з одного і поляків з другого боку»¹³.

Активний діяч Київської громади М. Драгоманов у статті «Втрачена епоха» наголошував на тому, що українці повинні зберігати вірність не «всій Русі», а насамперед Україні: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу... Вони повинні поклястися собі не кидати українську справу. Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є

марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною»¹⁴. Не випадково колишні діячі Кирило-Мефодіївського братства Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, через певні обставини опинившись за межами України, утворили в 1858–1859 роках, як стверджує М. Антонович¹⁵, ядро першої української громади в Петербурзі. «Вона була статечною і спокійнішою, ніж багато революційніші київська і полтавська Громади, але її вклад в тодішнє українське життя був значний і дуже важливий», – робить висновок дослідник. Він також припускає, що Петербурзька і Полтавська громади, «напевно, існували вже в 1858 р., Київська правдоподібно, а Чернігівська і Харківська можливо», і що «в 1859 році всі згадані громади вже існували»¹⁶.

Як бачимо, з'ясування точної дати виникнення українських громад – складне завдання для дослідників, оскільки вони діяли таємно і їхні діячі залишили мало конкретних свідчень. Із цього приводу М. Грушевський зазначав: «Ми й досі розпоряджаємо ще дуже малим матеріалом для пізнання внутрішнього інтимного українського життя, захованого від урядових зазірань і від показного порадування в офіційній російській культурі. Через те навіть те, що ми знаємо, часто не розуміємо відповідно, і тільки поволі відкривається нам то одне, то друге...»¹⁷. І. Франко також стверджував, що «друкованих споминів та загалом свідоцтв про настрої та ідеї того часу майже не маємо; історик нашого відродження може й проминути сю добу незвичайного оживлення без ближчої уваги та тільки буде дивуватися, що многі тодішні й пізніші факти, що тісно лучилися з тим оживленням, не находять собі пояснення без докладного знання тої доби»¹⁸.

Діяльність українських громад висвітлено в працях різного характеру: спогади, щоденники, епістолярії, автобіографії, документальні матеріали, статті, монографії тощо. Важливою джерельною базою є спадщина українських громадських діячів: В. Антоновича (Автобіографічні записки (уривки) // Київська старовина. – 1993. – № 4), М. Драгоманова (Австро-руські спомини (1867–1877). – Л., 1889), І. Житецького (Київська громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – Кн. 1), О. Кониського

(Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 3), О. Лазаревського (Отрывки из Черниговских воспоминаний (1861–1863) // Киевская старина. – 1901. – № 1–3), О. Русова (Как я стал членом «Громады» // Украинская жизнь. – 1913. – № 10), Б. Познанського (Воспоминания // Украинская жизнь. – 1913. – № 1; № 2; № 3; № 4; № 5), К. Михальчука (Из украинского былого // Украинская жизнь. – 1914. – № 5–6; № 8–10), С. Носа (Страничка из моих воспоминаний о (Салтановском) // Киевская старина. – 1893. – № 6), М. Грінченкової та А. Верзилова (Чернігівська українська Громада (Спогади) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928), М. Білінського (З минулого пережитого (1870–1888) // Україна. – 1928. – № 1–2), З. Недоборовського (Мои воспоминания) // Киевская старина. – 1893. – № 1–3; 1894. – № 7–8), С. Русової (Мої спомини (1861–1879) // За сто літ. – 1928. – Кн. 2; Кн. 3), В. Самійленка (З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // Поетичні твори... Статті та спогади. – К., 1990), О. Лотоцького (Сторінки минулого. – Варшава, 1933), Д. Дорошенка (Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – Вінніпег, 1949), І. Стешенка (Українські шестидесятники // ЗНТК. – 1908. – № 1–2), Є. Чикаленка (Спогади (1861–1907). – Л., 1925–1926. – Ч. 1–3), С. Єгунової-Щербини (Одеська Громада кін. 1870-х рр. (Спомини) // За сто літ. – 1928. – № 2), А. Смоленського (Пам'яті В. Антоновича // ІР НБУВ. – Ф. 10, № 17330, 21 арк.) та ін. Названі праці хоч і не містили дослідницьких елементів, а ґрунтувалися на особистих враженнях і спогадах, публіцистичних роздумах, все-таки являють собою важливе першоджерело для з'ясування українського громадського руху, починаючи із 60-х років XIX ст. до 1917 року (час створення народних «Просвіт»).

Перші дослідницькі праці, присвячені аналізу діяльності українських Громад, з'являються в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема М. Грушевського (Движение политической и общественной украинской мысли. – С.Пб., 1907; З соціально-національної концепції В. Антоновича // Україна. – 1928. – № 5; Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2–3), Ю. Охрімовича (Короткий нарис розвитку

української національно-політичної думки в XIX ст. – К., 1918), О. Грушевського (Из жизни киевского украинского кружка // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12) та ін. У розвідках з літературознавства І. Франка (З останніх десятиліть XIX в. // Твори. – К., 1984. – Т. 41) та С. Єфремова (Історія українського письменства. – К.; Лейпциг, 1919) побіжно схарактеризовано громадську діяльність в Україні в кінці XIX ст. Так, І. Франко в розвідці «З останніх десятиліть XIX в.» відзначив значні здобутки української громадськості кінця XIX ст. в науково-культурній сфері. «Досить буде переглянути показний ряд томів “Киевской старины”, виданих за час тих важких років, – писав він, – не менше показний ряд праць про Україну, її минувшину, язик, літературу, виданих ученими Потебнею, Антоновичем, Житецьким, Сумцовим, Петровим, Шашкевичем, Голубевим і многими іншими, щоб переконатися, що в тих роках ішла дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусив вирости з часом»¹⁹.

С. Єфремов в «Історії українського письменства» (К., 1995) заявив, що провідною думкою своїх нарисів вважає принцип громадського слугування письменства народові. Він відзначав, що українське письменство найбільше позначене боротьбою за національну індивідуальність українського народу проти державної «централізаційно-обрусительної політики», виділив події, які можна вважати віхами на шляху письменства: Петербурзький період і «Основа», нові репресії й початок тісніших зв'язків України з Галичиною після її національного відродження; Київський період, українофільство і «південно-західний відділ» Географічного товариства з його інтенсивною науковою роботою²⁰.

Серед російських учених Олександр Пипін (1833–1904) уперше здійснив спробу усвідомлення зв'язку між науковою розробкою явищ фольклору й етнографії та суспільними рухами епохи²¹ в «Истории русской этнографии» (С.Пб., 1891, т. 3), відзначаючи те, що «к судьбам малорусской этнографии имеет весьма близкое отношение вопрос о так называемом украинофильстве» (с. 4). І хоч у передмові він зазначав, що «предпочёл не вводити его [українофільство. –

Л. К.] в эту книгу», проте дослідження українського етнографічного процесу тут розглядається в контексті українського національного відродження. Так, у вступі О. Пипін зазначає, що «малорусския этнографическия изучения уже вскоре соединились с стремлениями поднять общественное и нравственное состояние самого народа» (с. 4), що «живое, оригинальное возрождение» «выразилось» [...] «началом южнорусской этнографии и попытками литературы на народном языке» (с. 9). У кожному розділі праці О. Пипіна простежується зв'язок розвитку української етнографії з національним суспільним рухом, зокрема розділи та підрозділи: «Журнал «Основа» и начало украинофильства» (с. 188–222), «Движения шестидесятых годов: хлопомания» (с. 273–282), «С шестидесятых годов» (с. 339–380) тощо. Так, ведучи мову про М. Костомарова, О. Пипін відзначає, що він «защищал именно культурную равноправность племен, и в частности стал представителем и защитником того, что после назвали украинофильством» (с. 157). Про журнал «Основа» він пише, що вона «действительно выражала местный патриотизм – вовсе не выдуманный, а тот самый, который издавна жил в малорусских людях» (с. 221). У розділах «С шестидесятых годов» (с. 339–380) та «Новейшие труды по южнорусской старине и народности» (с. 381–419) О. Пипін уперше висвітлює фольклористичну діяльність таких визначних громадських діячів, як П. Чубинський, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Номис, І. Рудченко, П. Житецький, А. Лоначевський, І. Новицький, О. Русов.

У 20–30-х роках ХХ ст. діяльність Громад привернула увагу таких дослідників, як М. Гніп (Громадський рух 1860-х рр. на Україні. – К., 1930. – Кн. 1: Полтавська громада), М. Возняк (До історії місії М. Драгоманова // Україна. – 1929. – № 1–2; З життя Чернігівської громади з 1861–1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського) // Україна. – 1927. – № 6), Г. Берло (Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна. – 1929. – № 3–4), О. Рябінін-Скляревський (Київська Громада 1870-х років // Україна. – 1927. – № 1–2; З революційного українського руху 1870–1880 рр. Єлисаветградський гурток // Україна. – 1927. – № 4; З жит-

тя Одеської громади 1880-х років // За сто літ. – Кн. 4), В. Міяковський (Киевская Громада // Летопись революции. 1924. – № 4), Ф. Савченко (Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр. – Х.; К., 1930; Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Україна. – 1929. – № 2), О. Мицюк (Українські хлопомани. – Чернівці, 1933), А. Михалевич (Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х років. З споминів Вол. Менчиця // Україна. – 1925. – № 3) та ін.

За радянських часів діяльність українських громад зовсім не вивчали або розглядали тенденційно, з класово-партійних позицій. Так, у п'ятому томі «Історії УРСР» (К., 1983) відзначається, що «Громади» створювалися в основному з ініціативи представників «ліберально-буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістичних шкіл», що ці товариства «стояли на позиціях буржуазного лібералізму» і через них «українська буржуазія намагалась об'єднати робітників і селян під своїм націоналістичним прапором». Подібне читаємо в «Українському радянському енциклопедичному словнику» (К., 1986, т. 1) – про те, що Громади «пропагували націоналістичні ідеї... Основна частина громадівців шукала угоди з царизмом, виступала проти революційної боротьби українських трудящих».

Не подавали об'єктивної інформації щодо діяльності Громад через певну закритість і праці радянських учених 60–70-х років ХХ ст., присвячені вивченню народницької проблематики, – А. Волощенко (Нариси історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-ті – на поч. 80-х р. – К., 1974), Г. Марахова (Київський університет в революційному русленні. – К., 1984), М. Рудька (Революційне народництво 70-х років ХІХ ст. і українські «громади» // Український історичний журнал. – 1968. – № 9) та ін.

Варто відзначити оригінальність досліджень цієї проблематики представників української діаспори – Марка Антоновича (Коли постали громади? // Науковий збірник УВАН у США. – Нью-Йорк, 1977. – Т. 3; Українська петербурзька громада // Ювілейний збірник УВАН у Канаді. – Вінніпег, 1976), Г. Васьковича (Емський указ і боротьба за українську школу. – Мюнхен, 1976), Д. Дорошенка (Володи-

мир Антонович: його життя й наукова і громадська діяльність. – Прага, 1942), О. Субтельного (Україна. Історія. – Торонто, 1988), Енциклопедії українознавства (Л., 1993).

Починаючи з 90-х років ХХ ст. з'явилося чимало розвідок, присвячених загальному висвітленню історії діяльності українських Громад, зокрема О. Болдирева (Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ – поч. ХХ ст. – О., 1994), М. Палієнко (Київська стара Громада у суспільному та науковому житті України (ІІ пол. ХІХ–ХХ ст.) // Київська старовина. – 1998. – № 2), Ю. Русанова (Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995), Н. Дорошука (Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996), С. Світленка (Українські громади ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. – 1998. – № 2), А. Катренка (Одеська громада 70–90-х років ХІХ ст. // Київська старовина. – 1998. – № 2), Г. Самойленка (Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 10), Н. Побірченко (Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у ІІ пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. – К., 2000. – Кн. 1–2) та ін.

Серед періодичних видань варто відзначити щомісячний науково-літературний і загальнополітичний журнал «Украинская жизнь», який виходив у Москві впродовж 1912–1917 років і подібно до журналу «Ruthenische Revue» (Ukrainische Rundschau) (Відень, 1904–1911) мав на меті «ознакомление русского общества и русской прессы с национальными интересами малорусского племени, с культурою украинского народа в ея прошлом и настоящем, с украинской литературой, искусством и наукой, с современным состоянием украинского национального движения, с существующими в нём течениями, с очередными его запросами, чаяниями и нуждами»²². Головними редакторами журналу «Украинская жизнь» були О. Саліковський та

С. Петлюра, визначними співробітниками – М. Грушевський, О. Грушевський, Ф. Вовк, С. Єфремов, Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Кримський, В. Науменко, С. Русова, О. Русов, М. Сумцов, С. Шелухін та ін. О. Русов відзначав, що «Украинская жизнь» «осталась единственным печатным органом, где можно хоть что-нибудь услышать о жизни украинского народа»²³. На його сторінках були опубліковані численні спогади про створення та діяльність українських громад, народознавчі розвідки, рецензії, некрологи тощо²⁴. Частина з них вказано у «Бібліографії літератури з українського фольклору» О. Андріївського (К., 1930). Значну увагу діяльності українських громад було також приділено на сторінках наукового журналу українознавства «Україна» (протягом 1914–1930 рр. вийшло 43 часописи)²⁵ та збірника матеріалів з громадського й літературного життя України «За сто літ» (1927–1930 рр., 6 тт.)²⁶, що виходили за редакцією М. Грушевського. Серед співробітників були М. Возняк, О. Грушевський, В. Дорошенко, І. Каманін, К. Михальчук, В. Перетц, О. Рябінін-Скляревський, Ф. Савченко.

У ході дослідження були опрацьовані окремі публікації московських («Вестник Европы» (1866–1918)²⁷; «Этнографическое обозрение» (1889–1916)²⁸) та петербурзьких періодичних видань кінця ХІХ – початку ХХ ст. («Живая старина», 1890–1916; «Исторический вестник», 1880–1917), женецького видання «Громади» (1878–1882), варшавського видання «Русского филологического вестника» (з 1879 р.); детально простежено багатогранну спадщину єдиного київського друкованого видання з українознавства на підвладній Росії українській території «Киевская старина» (1882–1906). Чимало публікацій, присвячених народознавчій роботі українських громадських діячів знаходимо також на сторінках періодичних видань кінця ХІХ – початку ХХ ст. – львівських: «ЗНТШ» (1892–1913), «Зоря» (1880–1906), «Житє і слово» (1894–1897) та харківських: «СХИФО» (1886–1914), «Южный край», «Юг», «Світло» (1886–1914), «Наше минуле» (1918–1919), «Земський збірник Черниговской губ.». Частина публікацій народознавчого характеру було вміщено

в різних «губернських та єпархиальних ведомостях» – Волинських, Київських, Полтавських, Подільських, Харківських, Херсонських, Чернігівських тощо.

В окремих дослідженнях побіжно відзначається внесок частини громадських діячів у розвиток українського народознавства, проте узагальнюючої праці немає. Зважаючи на це, варто схарактеризувати роль українських Громад у розвитку національної фольклористики кінця XIX – початку XX ст., зокрема визначити та проаналізувати доробок українських громадських діячів, скласти бібліографію їхніх фольклористично-етнографічних праць, короткий біографічний показник українських громадських діячів, окреслити роль Громад в організації періодичних видань, де були опубліковані їхні розвідки, та схарактеризувати їх; відзначити публікації українських громадських діячів на сторінках інших видань кінця XIX – початку XX ст.

Примітки:

¹ Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 471.

² Житецький І. Київська громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 101–102; Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 4; Українська література в портретах і довідках. – К., 2000. – С. 76.

³ Міщук Р. Сторінки великого життя // Драгоманов М. П. Вибране. – К., 1991. – С. 610.

⁴ Драгоманов М. П. Вибране. – К., 1991. – С. 182.

⁵ Грушевська К. Українські народні пісні. – К., 2004. – Т. 1. – С. XVI.

⁶ Дорошук Н. О. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 4.

⁷ Франко І. Михайло П[етрович] Старицький // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К., 1982. – Т. 33. – С. 237–238.

⁸ Поряд зі словом «хлопомани» траплялися і «хахломени», «українофіли». Слова «хохломени» і «хлопомани» вживали вороги української справи. Утім, молоді люди не цуралися цих назв і не вважали їх за образливі, але самі себе частіше називали «українофілами» слідом за московськими ідеологами, які

йменували себе «слов'янофілами» (див.: Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад... – С. 32).

⁹ Познанський Б. Воспоминания // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 21.

¹⁰ Два письма // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 87.

¹¹ Науковий збірник УВАН у США. – Нью-Йорк, 1977. – Т. 3. Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – С. 127–136 («Коли постали Громади»); Ювілейний збірник УВАН у Канаді. – Вінніпег, 1976. – С. 75–93. У 1998 році ці статті було перевидано в № 2 «Київської старовини».

¹² Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 30.

¹³ Там само. – С. 31.

¹⁴ Цит. за: Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 254.

¹⁵ Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 35–45.

¹⁶ Там само. – С. 35.

¹⁷ Цит. за: Антонович М. Коли постали Громади? // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 29.

¹⁸ Франко І. Михайло П[етрович] Старицький... – С. 238.

¹⁹ Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 491.

²⁰ Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 32–33.

²¹ Матеріали до біографії етнологів / уклад. С. Ляшко, С. Залозна. – К., 2001. – С. 129.

²² Наши задачи // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 9.

²³ Руссов А. Есть ли украинская жизнь? // Украинская жизнь. – 1915. – № 8–9. – С. 54.

²⁴ Русов А. Как я стал членом «Громады» // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40–49; Познанский Б. Воспоминания // Там само. – 1913. – № 1. – С. 25–44; № 2. – С. 10–26; № 3. – С. 15–24; № 4. – С. 23–83; № 5. – С. 41–51; Михальчук К. Из украинского былого // Там само. – 1914. – № 5–6. – С. 73–82; № 8–10. – С. 70–85; Грушевский О. Из жизни киевского кружка // Там само. – 1915. – № 11–12. – С. 33–39; Науменко В. Ал. Ал. Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины // Там само. – 1916. – № 1. – С. 36–38; Волков Ф. (Вовк Ф.) П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Там само. – 1914. – № 1. – С. 20–45; Хатченко А. (Богдан Кістяківський) Ю. Ю. Цветковский как общественный деятель // Там само. – 1913. – № 7–8. – С. 94–111; Руссова С. К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела ИГО // Там само. – 1913. – № 11. – С. 28–39; Жученко М. Галиция и ея прошлое // Там само. – 1914. –

№ 8–10. – С. 8–25; *Данько М.* Українська трибуна в Європі // Там само. – 1913. – № 3. – С. 36–44; *Дорошенко В.* Памяти М. Ф. Комарова // Там само. – 1913. – № 9. – С. 86–96; *Сумцов М.* Любимые народные песни Шевченка // Там само. – 1914. – № 2. – С. 18–22; *Петлюра С.* Памяти К. П. Михальчука // Там само. – 1914. – № 4. – С. 20–24; *Руссов А.* Есть ли украинская жизнь? // Там само. – 1915. – № 8–9. – С. 53–54.

²⁵ *Житецький І.* Київська громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – Кн. 1; *Білінський М.* З минулого пережитого (1870–1888) // Там само. – 1928. – № 1–2. – С. 117–132; *Грушевський М.* З соціально-національної концепції В. Антоновича // Там само. – 1928. – № 5. – С. 3–16; *Місія Драгоманова* // Там само. – 1926. – № 2–3. – С. 3–28; *Возняк М.* До історії місії М. Драгоманова // Там само. – 1929. – № 1–2; *Берло Г.* Мої знайомства з деякими українськими діячами // Там само. – 1929. – № 3–4. – С. 92–101; *Рябінін-Скляревський О.* Київська Громада 1870-х років // Там само. – 1927. – № 1–2. – С. 144–157; З революційного українського руху 1870–80-х рр. Єлисаветградський гурток // Там само. – 1927. – № 4. – С. 112–125; *Савченко Ф.* Українське, науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Там само. – 1929. – № 2. – С. 5–22.

²⁶ *Русова С.* Мої спомини (1861–1879) // За сто літ. – 1928. – Кн. 2; Кн. 3. – С. 147–205; *Єгунова-Щербина С.* Одеська Громада кін. 1870-х рр. (Спомини) // Там само. – 1928. – Кн. 2. – С. 189–199; *Рябінін-Скляревський О.* З життя Одеської громади 1880-х років // Там само. – Кн. 4. – С. 161–173.

²⁷ *Антонович В. Б.* Некролог // Вестник Европы. – 1908. – № IV; *Пытин А.* Рецензия:

Житецкий П. «Мысли о народных малорусских думях». К., 1893 // ВЕ. – 1893. – № VI; Рецензия: Сумцов М. «Современная малорусская этнография». К., 1893 // ВЕ. – 1893. – № VI; Рецензия: Пыпин А. «История русской этнографии. Т. III. Этнография малорусская». С.Пб., 1891 // ВЕ. – 1893. – № VI; Рецензия: Сумцов Н. «Современная малорусская этнография». К., 1893 // ВЕ. – 1893. – № VI.

²⁸ Исследования и статьи проф. Н. Ф. Сумцова по этнографии (преимущественно украинской) // Этнографическое обозрение. – 1915. – № 1–2. – С. 179–184; *Кузьминский К.* Рецензия: Гринченко Б. «Литература украинского фольклора. 1777–1900. Опыт библиографического указателя». Чернигов, 1901 // Этнографическое обозрение. – 1903. – № 1. – С. 133–134; *Дикарев М.* Заметки по истории народной ботаники // Этнографическое обозрение. – 1899. – № 1–2. – С. 19–53; *Ящуржинский Хр.* О погребальных обрядах Малороссии // Этнографическое обозрение. – 1898. – № 3. – С. 93–95; *Кримський А.* Рецензія: Грінченко Б. «Етнографічні матеріали...». Вып. 1. Чернигов, 1895 // Этнографическое обозрение. – 1898. – № 1. – С. 168–178; *Горленко В.* Две малорусские думы, с предисловием Вл. Каллаша: I. Азовские братья. II. Коновченко // Этнографическое обозрение. – 1892. – № 4. – С. 138–146; *Сумцов М.* Потобня А. А. Некролог // Этнографическое обозрение... – 1892. – № 1. – С. 179–181; *Коваленко Г.* О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губ. // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 2. – С. 141–149; *Коваленко Г., Манжура І.* К народной медицине малорусов // Этнографическое обозрение. – 1891. – XI. – С. 169–186.